

МАЗЕПИНСЬКИЙ КЛАН: ГЕНЕАЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Поняття клану має кілька визначень: від гельського – рід, сім'я, до соціологічної дефініції, синонімічної слову «мафія». Найбільш придатним для нашої мети видається визначення клану, застосоване Ярославом Дашкевичем у його статті про клан Хмельницьких¹, хоча відмінність між провладними намірами Хмельницького та Мазепи полягала у тому, що Мазепа не мав дітей, і ця обставина суттєво вплинула на уявлення обох гетьманів про успадкування влади. У цій статті мазепинський клан буде розглянуто у ширшому соціальному значенні – як коло людей, пов'язаних із гетьманом зв'язками двох типів: сімейними (кровними) та свояцькими. Перші охоплювали близьких родичів Мазепи – батьків, сестру, племінників, другі – чоловіків сестри, їхніх родичів різного ступеня споріднення, а також гетьманську кумівську мережу, яка, власне, і є основним соціальним маркером політичних розрахунків Івана Мазепи.

Кровні гетьмана та їхні сім'ї – це мати Марія Мокієвська; «ближній кровний» Костянтин Мокієвський (або дядько, або двоюрідний брат)²; невідома на ім'я його донька (або двоюрідна сестра, або троюрідна племінниця); Олександра Мазепа, сестра гетьмана, заміжня тричі: за Обидовським, Вітославським, Войнаровським; її діти, племінники гетьмана – Іван Обидовський, жонатий на Ганні Кочубей, та Андрій Войнаровський, жонатий на Ганні Мирович, що була першим шлюбом за Петром Забілою; племінниця гетьмана Марина Вітославська; племінник невстановленого зв'язку Степан Трощинський³. Про кровних родичів по батьківській лінії нічого не відомо.

Коло свояків гетьмана вичерпно окреслити неможливо за браком, принаймні на сьогодні, інформації про зв'язки з ними. З-поміж відомих це: дружина Ганна Половець (Фридрикевич), її діти, пасинки гетьмана, Кри-

¹ Дашкевич Я. Р. *Клан Хмельницьких – легенда чи дійсність?* // Україна в минулому. Вип. 2. К. – Львів, 1992. С. 43.

² Павленко С. *Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники*. К., 2004. С. 78–84.

³ Там само. С. 88.

штоф Фридрикевич, жонатий на Катерині Войцеховичівні (їхні діти – син Григорій, двоє доньок: Євдокія – за Федором Грембецьким, друга – за Спиридоном Шираєм), пасербиця гетьмана Марія Фридрикевич, заміжня за Василем Громикою (мала сина Кирила Громику). Серед дальніх свояків – родини кумів: Маковських, Кочубеїв, Зеленських, Топольницьких, Думитрашків, Дольської та ін., а також більш «дальніх» – Ломиковських, Скоропадських, Чечелів, Максимовичів, Апостолів та ін.

Маєтки

Перелік прізвищ і надань в універсалах Івана Мазепи ¹ свідчить про те, що найбільша кількість надань чи згадок про них припадала на стародубського полковника Михайла Миклашевського (65), чернігівського полковника Якова Лизогуба (32), хорунжого Григорія Савицького (21), митрополита Варлаама Ясинського (18), прилуцького полковника Дмитра Горленка (17), архимандрита Михайлівського Золотоверхого монастиря Захарію Корниловича (15), архимандрита Києво-Печерської лаври Йоасафа Кроковського (14), архієпископа Лазаря Барановича (11). Менш як по десять надань по черзі отримали: Леонтій Свічка, Єфрем Лизогуб, Павло Полуботок, Тимофій Журавка, Офанасій Єсимонтовський, Ілагій Горбачевський, Константи́й Голуб. З наведених цифр випливає, що кількість згадок про надання старшині (навіть не своякам) переважала аналогічні показники по рідні, які обмежуються 1–3 документами на особу. Це достатньо переконливо свідчить, що гетьман дбав головним чином про старшину як політичний і адміністративний потенціал, використовуючи державний земельний фонд, аби заручитися її підтримкою. Те саме стосується забезпечення «хлібами» духовенства як «ідеологічної» основи влади, чого загалом вдалося досягнути, судячи з численних ілюстрованих тез, конклюдій та панегіриків на честь Мазепи. Загалом же, як бачимо, Мазепа у земельному питанні не протегував кровним родичам, а старшина якщо й входила до гетьманського кола, то лише через віддалені свояцькі зв'язки. Принагідно зауважу, що це суперечить основним пунктам доносів на гетьмана про нібито надання маєтків лише «своїм», більш того, відсутність навіть згадки про заповіт ² поставило у вразливе положення гетьманського сестринця Андрія Войнаровського під час Бендерської комісії.

¹ *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)* / Упор. Іван Бутич. К. – Львів, 2002. 757 с.; *Універсали Івана Мазепи (1687–1709) Ч. 2* / Упор. Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич. К. – Львів, 2006. 798 с.

² Питання гетьманського заповіту потребує окремої студії.

Гроші

З матеріалів Бендерської комісії¹ відомо, що племінник Мазепи Іван Обидовський, ніжинський полковник і наказний гетьман, який загинув у першому Нарвському поході, ще за життя отримав 100 тис. імперіалів і 20 тис. дукатів, клейноди та срібло. Він був жонатий на Ганні Кочубей, доньці Василя Кочубея та сестрі відомої похресниці Мазепи Мотрі. З пізнішої справи його сина, теж Івана Обидовського, в спорі за маєтки² дізнаємося, що Ганна Обидовська (Кочубеївна) була ув'язнена Іваном Мазепою «под караулом крепким до полтавской баталии... ради отца ее Кочубея». Після полтавських подій, «явившись с сыном своим и матерью своею (Любов'ю Федорівною Кочубей. – Т. А.) през лице высокомонаршее в Полтаве», вона отримала царський дозвіл «жить в Малороссии свободно». Справа про відібрання у 1716 р. маєтків у її сина Івана Обидовського гетьманом Іваном Скоропадським³ впливає з матеріалів 1730-х рр., коли Іван Обидовський судився за нерухомість у Ніжинському полку з місцевими мешканцями і на доведення своїх прав доводив, що є онуком відомого Василя Кочубея, що-правда, промовчавши про кровну спорідненість із Мазепою⁴.

За ухвалою Бендерської комісії, Андрій Войнаровський забрав усе, що залишилось: боргові векселі від Лягеркрона та княгині Дольської, коштовності, у тому числі подарунковий гетьманський спис, що його не прийняв Петро І, посилаючись на свій німецький костюм, та ін. Гарантами виступили призначені Карлом XII експерти, затверджені з огляду на борги шведської корони перед Мазепою. В якості основного аргументу проти свого опонента Пилипа Орлика, який вимагав компенсації як старшинський речник, Войнаровський посилався на те, що ніхто не зголосився по гроші й військовий скарб, коли прощалися з Мазепою. Щодо виборів нового гетьмана Войнаровський риторично запитував, чи його б вибрали, якби грошей взагалі не залишилося, а чи «розлетілися б по світу як цигани»: «Кому подобається почесть, хай подобається і тягар, хай ловить рибу у бурхливих хвилях, а що пощастить вловити – спокійно вживає»⁵. Далі він твердив, що в Бендерах на військо вимагалось 80 тис. дукатів, але Мазепа не дав, бо «не

¹ Опубл.: Возняк М. *Бендерська комісія по смерті Мазепи* // *Мазепа*. Збірник. Варшава, 1938. Т. 1. С. 106–133.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАІАК України). Ф. 51, оп. 3, спр. 6835 (1716 р.).

³ Модзалевский В. *Малороссийский родословник*. К., 1912. Т. 3. С. 528 (згадка про надання гетьманом Іваном Скоропадським маєтків Любові Кочубей).

⁴ ЦДАІАК України. Ф. 51, оп. 3, спр. 4029. С. 2; Судиенко М. *Матеріали для отечественной истории*. К., 1853. Т. 2. С. 155.

⁵ Возняк М. *Бендерська комісія*. С. 115.

постановляв утримувати військо за власні гроші». Понад сто разів гетьман нібито обговорював із королівськими представниками, де краще депонувати кошти, і спинився на Венеції. Старшина, зі свого боку, говорила про присягу Мазепа видати гроші війську «на цьому березі Дніпра», але Войнаровський вимагав свідків.

На закиди про неповернення військового архіву Войнаровський кинув Орликові звинувачення у його «вовчій» натурі та недогляді архіву¹. Під час цієї суперечки прослизає інформація, що Мазепа по смерті Кочубея забрав ключі від скарбниці і нікому їх не доручав, видаючи лише щорічно 60 тис. доходу на військо та 180 тис. оренди. Аргументи старшини про те, ніби Мазепа за життя не додав їм сіл та маєтків, зловживав при набутті нерухомої власності, користався, крім Шептаківської волості і Гадяччини, всупереч царському розпорядженню, іншими маєтностями, у тому числі на Правобережжі (Біла Церква, Чигирин), зокрема Брацлавщині, було вдало відбите Войнаровським, який запитав, а чому ж вони не повідомляли про це цареві ще тоді: «Права даються тим, що пильнують, а не тим, що сплять. Спала старшина за Мазепа, хай спить і нині, бо це невластива річ скаржитись королю про зневагу розпоряджень царя»². Як доводить попередній огляд гетьманських надань старшині на маєтки, її аргументація, схоже, була справді безпідставною. Що ж до грошей, які старшина буцімто сплачувала Мазепі за отримання привілеїв, то Войнаровський заявляв, що ці кошти аж ніяк не належали військовій скарбниці.

На старшинську претензію щодо самовільного призначення Мазепою полковників замість їхніх вільних виборів Войнаровський відповідав, що за умов, що склалися, військо обирало б по три полковники на рік, відтак, обраним був лише прилуцький. Нагадування про призначення (а не обрання) Мазепою писарем Орлика мало ясний характер персонального випадку, а згадка про обрання на полтавське полковництво Герцика (явний особистий інтерес Пилипа Орлика як зятя Герцика) та про відмову Мазепа його затвердити являло собою ще одну спробу «звести рахунки» з кровним претендентом на гроші і майно Мазепа. Що ж до пафосних заяв Орлика про уярмлення України Мазепою, то вони взагалі виглядають як своєрідна помста покійному гетьманові. На цю думку наводить і питання Войнаровського, чому королеві зразу про це не повідомили, на що Орлик спромігся лише

¹ Це співзвучно думці Даниеля Бовуа про Пилипа Орлика: «Жоден моральний принцип не керує його діяльністю, яка зазнає змін, починаючи з маски видимості й закінчуючи подвійною чи потрійною грою з використанням засобів, які зазвичай вважаються театральними, хоча вони дуже реальні...» (Бовуа Д., *«Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу* // Український археографічний щорічник. Вип. 8/9. К., 2004. С. 325).

² Возняк М. *Бендерська комісія*. С. 116.

відповісти: мовляв, час прийшов тільки тепер. Утім, за життя ясновельможного генеральному писареві навряд чи й справді могло спасти на думку вербалізувати свої почуття та намагання.

Старшина посилалася на присягу Мазепи обороняти вольності України, складену вже після полтавських подій, але коли «маєток ще не був розшарпаний». Проте її було анульовано відповіддю Войнаровського: «Нема гетьмана – немає і присяги», оскільки ж він не успадковує уряд – то не відповідає за присягу.

Про 120 тис. дукатів, що їх нібито склав у бочку Мазепа, Войнаровський заперечив: «Самі не рахували, звідки відомо скільки було?»¹. Але так чи інакше, а право користуватися цими грошима належить йому, бо він сам особисто разом із сестрою допровадив їх на своїх возах до Бендер. Якби ці гроші були громадськими – гетьман доручив би їх везти відповідній особі. Винятково цинічний випадок Войнаровського проти старшини («Хай признається сама старшина, скільки разів відійшла вона з довгим носом з-перед очей ясновельможного, відіслана до ста чортів задля грубости звичаїв, твердих способів говоріння та простацьких метод поведення»²), нехай і перебільшено, свідчив про позицію самого Мазепи. На аргументи, що гетьман не міг зібрати так багато грошей із власних маєтків, Войнаровський відповідав, що якраз міг, бо найдовше панував в Україні. На прохання комісії описати всі гетьманські доходи старшина плуталась, згадуючи то крадіжки військового скарбу московською сторожею, то перевезення Мазепою майна з Батурина на Гончарівку. Войнаровський погоджувався на конфіскацію так званого діамантового пера, що «у покійного турецького султана було», однак старшина не наважилась піти на такий крок, а всі подальші претензії виглядали дрібними спробами звести рахунки з покійним³. Зрештою, на риторичне питання, «де ділися гроші на возі: одна бочка 60 тисяч, друга – 40 тисяч та 9 мішечків (з дукатами? – Т. А.), що все це перевищує удвоє те, що забрали москалі», а також на закид про непильнування гетьманом цих статків Войнаровський відповів, що це провина писаря і всієї генеральної старшини, яка у скрутні часи дбала про себе, а не про громадський інтерес.

Загалом же матеріали Бендерської комісії свідчать про одне: всі гроші (приватні і скарбові) дісталися Войнаровському як приватний гетьманський

¹ Возняк М. *Бендерська комісія*. С. 117.

² Там само. С. 121.

³ Зокрема, про податки, які Мазепа брав у чехах і копійках, бо дукати упали в ціні і хоч вартували по 8 золотих, у державну казну приймалися по 7, а також про «ральцеві гроші» і «стації» у Пирятинському полку, що надходили до гетьманської казни, див.: *Стороженки. Фамільний архів*. К., 1908. Т. 6. С. 132, 157.

спадок. Його основний опонент Пилип Орлик, колишній можливий «однокашник» по Києво-Могилянській академії обох сестринців гетьмана, наполегливо вимагав повернення того, що вважав власністю військового скарбу. Протоколи цієї комісії читаються як суцільна дуель між «своїм» Мазепиним племінником і «чужим» Пилипом Орликом.

Не останню роль у цих перепетіях відіграв один із ближніх свояків гетьмана Іван Бистрицький. Його дружина, уроджена Городиська, була тіткою Андрія Войнаровського, тобто своячкою Мазепи. Посада Бистрицького як управителя гетьманської резиденції свідчила про його високу позицію в системі гетьманського двору. Судячи з його власного листа, Бистрицький вкопував скарби Івана Самойловича разом із Довгополим у 1687 р.¹, передавав 11 травня 1688 р. листи й гроші від Мазепи Василю Голіцину², зрештою, саме він був посланий до Карла XII зі звісткою про приєднання гетьмана до шведів та з проханням прямувати на Новгород-Сіверський, себто фактично провадив шведське військо на з'єднання з Мазепою як зв'язковий. На Бендерській комісії Бистрицький назвав скарб Мазепи його приватною власністю на прохання та за винагороду від Войнаровського. Однак, не діставши обіцяного, Бистрицький вирішив звести рахунки зі своєю, заявивши, що Войнаровський

...дурить пустими обіцянками... Спочатку пан Войнаровський пообіцяв мені кілька сотень дукатів за те, щоб я підтримав його у суперечці, що стосувалася походження грошей, і я запевнив, що гроші були взяті не з козацької каси, а з власних коштів Мазепи. А якби я сказав правду, то виявилось би, що Мазепа привласнив гроші трьох попередніх гетьманів: Брюховецького, Многогрішного та Самойловича, а також трьох синів Самойловича: Симеона, страченого за наказом царя в Севську, Григорія та засланого в Сибір Якова. Усі ці гроші опинились в руках Мазепи..., а після його смерті пан Войнаровський забрав усі ці гроші та клейноди, хоча Мазепа не приніс їх з собою на Україну. За допомогою Сірка Мазепа уник смертельної небезпеки і був посланий ним у Батурин до Самойловича, а згодом – до Москви. Тоді він прослужив при Самойловичу 15 років, небитим шість був генеральним осавулом, а коли Самойловича заслали в Сибір, Мазепа заступив його на місці гетьмана і прибрав до рук усі його статки та громадські кошти³.

¹ Возняк М. *Бендерська комісія*. С. 124.

² Письмо И. Мазепы к В. Борковскому // Черниговские губернские ведомости. 1888, № 27. С. 43.

³ Ёнсен А. *Мазепа* / Пер. Н. Іваничука. К., 1992. С. 158–159. Никандр Мовчановський припускав, що цей лист сфальшував Пилип Орлик, аби гроші належали українському емігрантському урядові, а не Войнаровському, якому король присудив спадок, див.: Молчановский Н. *Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы* // Киевская старина. 1903, № 1. С. 98. Ёнсен не поділяв такого припущення.

Доноси

Збереглося чимало доносів на Мазепу, причому всі вони ґрунтуються на політичних звинуваченнях, хоча нерідко за цим фасадом проглядає чи то мотив помсти за якусь образу, чи майнова заздрість. Особливий інтерес становлять «сімейні» доноси на кровних та свояків. Так, 1701 р. п'яний київський полковник Костянтин Мокієвський «пана Обидовського (тобто, свого онука чи племінника. – С. П.) вельми лаял и блазном називал і як хотел безчестил, до шабли пориваючися, от того пан Обидовский велми плакал, а и перед тим на розних місцах перед всіми многократне пана стольника Обидовського зневажил и лаял, що ревне буває плаче и ту-жить»¹.

Відомий донос Василя Кочубея, теж, очевидно, можна розглядати не стільки як політичний акт, скільки як спосіб досягнути мети політичними засобами, поквитавшись із противником-своєм (що, до всього, завів роман із дочкою Кочубея) будь-якими методами – аж до самознищення. Випадків спасіння або допомоги рідним (про допомогу соратникам взагалі не йшлося) ми знаємо небагато. Радше як виняток постають стосунки близьких кровних: Кочубеєвої вдови з дітьми та онуками, Герцикового сімейства і ще буквально кількох родів. Врешті, двозначно склалася доля найщасливішого власника Мазепиних скарбів Андрія Войнаровського: його умовила передати себе на милість Петра I коханка Аврора Кенігсмарк. Натомість позбавленого засобів прожитку Пилипа Орлика врятував його віддалений родич – барон Орлик, попередивши про небезпеку у Кракові та подбавши про Орликових дітей і про нього самого².

Оточення Мазепи у геральдичних композиціях

Додатковим матеріалом до спостережень над мазепинським кланом є геральдична композиція з вінка гербів, уміщена в панегірику Пилипа Орлика «*Alcides Rossiyski triumfalnym lawrem vkoronowany*», виданому у Вільні на честь перемог Івана Мазепи в боях 1695 р. за татарські фортеці Кизикермен, Асламкермен, Тавань та Нусреткермен. Гетьманський герб «Курч»

¹ Павленко С. *Оточення гетьмана Мазепи*. С. 70 (тут посилання на: *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским*. Ч. 2 // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1859. С. 29).

² Борщак І. *Мазепа – людина й історичний діяч* // Записки НТШ. Львів, 1933. Т. 152, вип. 1. С. 11.

зображено на накладному щиті, що покриває шість інших щитів із гербами найближчого оточення Мазепи. Традиція таких гербових композицій була досить усталеною, маючи за мету звеличення відомих осіб. Як бачимо з панегірика на честь київського воєводи Адама Киселя, проаналізованого Наталею Яковенко¹, на одній з гравюр в алегоричному наметі, що символізує герб Киселя, зображено самого воєводу в оточенні гербів споріднених родів. Добре відомим є й великий герб князів Острозьких у вигляді композиції з чотирьох окремих гербів, представлених на одному щиті разом. В обох випадках, отже, йшлося про компонування гербових знаків за родовими чи шлюбними зв'язками.

Натомість геральдична композиція, подана у щойно згаданому панегірику Орлика, є винятком із цього правила. Дослідження генеалогії Івана Мазепи² дає підстави думати, що його рід не володів глибокою родовою пам'яттю. Принаймні, нам невідомі ні точна дата народження гетьмана, ні точне ім'я його батька (*Стефан-Адам* є недоведеним історіографічним конструктом, бо актови джерела згадують про банітованого у 1637 р. *Адама* Мазепу), ні родин старших предків.

Отже, геральдичний вінок у панегірику мав свідчити інше – славу самого Мазепи-переможця та його вірного оточення. Вірогідно, цей вінок було закомпоновано якщо не самим Пилипом Орликом, то, принаймні, за його ідеєю як автора, що в дедикації підписався так: «*Od naynizszego zas Slugi Filipa Orlika extra limites Rossiakos Prez Poczte Loquacis Fame zastyszany i Publicznemu Swiatu rudi calamo acclamowany...*»³.

У виданні герби фігурують у такому порядку: «Сулима» – герб Обидовських, «Ясенчик» – Мокієвських, «Сас» – Варлаама Ясинського, «Огончик» – Якимовичів-Орликів, «Корчак» – Герциків, «Стремено» – Войнаровських. Якщо більшість гербових знаків відома й щодо них не виникає запитань, то зображення «Огончика» – це практично єдина звістка про герб Пилипа Орлика. За свідченням Каспера Несецького, «Огончик» був наданий Якимовичам⁴. Пилип Орлик називає себе Якимовичем-Орликом і раніше – у вірші на честь миргородського полковника Данила Апостола: «*Filip*

¹ Яковенко Н. *Київ під шатром Свентольдичів (могилянський панегірик «Tentoria venientii Kioiviam» 1646)* // Київська Академія. Вип. 7. К., 2009. С. 5–17.

² Люта Т. *До генеалогії роду Мазеп // Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять*. Матеріали міжнародної наукової конференції. К., 2008. С. 134–155.

³ Від найнижчого слуги Пилипа Орлика з-поза руських кордонів, який почути через пошту славу оголошує і звіщає публічному світові невинним пером... (переклад Наталі Яковенко.)

⁴ Niesiecki K. *Herbarz Polski*. Т. 4 / Wyd. J. N. Bobrowicz. Lipsk, 1839. S. 427.

Orlik Iakimowicz pisarz kafedralny»¹. До певної міри загадковим є й порядок гербів у гетьманському вінку. «Рівними» гетьманському «Курчеві» виглядають лише два герби: Варлаама Ясинського і самого Орлика. «Корчак» Герциків уміщений щаблем нижче – схоже, його показано радше в контексті сімейного кола самого Орлика, а «Стремено» Войнарівського взагалі віднесене на маргінальне місце.

Цікавим для порівняння є зображення гербів на відомій гравюрі-ілюстрації до тези Іларіона Мигури на честь Івана Мазепи «*Princeps ecclesiarum triumphans Sancta Sophia...*» (Київ, 1706). Крім відомих нам «Курча», «Сулими», «Саса», «Ясенчика» та «Стремена», тут з'являється герб Кочубеїв (можливо, у зв'язку з весіллям Обидовського) та «Остоя» невідомої особи. Ані «Корчака» Герциків, ані «Огончика» Орлика-Якимовича тут уже немає. Використання перелічених гербів не у вигляді гербової композиції, а на прапорах картуша свідчить радше про «прикладне», а не про геральдичне їхнє значення. Це ще раз підкреслює, що підбірка гербів у панегірику «*Alcides Rossiyski*» не мала родового характеру: йшлося не про декларацію родовитості, а про показне оточення Мазепи-звитязця.

Підсумовуючи, можна повторити слова Ілька Борщака, що Мазепу оточували

...здебільшого чужинці з походження й люди, не зв'язані з родовою старшиною або *homines novi* між цією старшиною. І це не було випадком. Мазепа, як усі справжні вожді, воліє мати біля себе людей усім йому зобов'язаних, на яких може тому більш покладатися... [...] Грек Згура, жид вихрест Нахимовський, – *hoto novus* на Україні зі старого чеського роду Пилип Орлик, Мировичі, Герцики, Бистрицький² висунені на перед політичного життя самим гетьманом, залишилися до кінця вірними його задумові³.

¹ Уляновський В. *Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави*. К., 1994. С. 418–497. Уляновський пише з некоректним посиланням: «Очевидно, тоді ж він написав вісім віршів на герб Данила Апостола, розміщених на аркуші з гравюрою Щирського, який знаходився у єдиному примірнику в варшавській бібліотеці Красінських. Тут він також підписався: “Пилип Орлик Якимович (?) писар кафедральний”. Це перша його посада, про яку збереглася офіційна згадка». Див.: http://pravyteli.uaweb.org/lib/orlyk_3.html.

² Борщак зарахував Бистрицького до «чужих» гетьмана помилково.

³ Борщак І. *Мазепа – людина й історичний діяч*. С. 11.